

Jens Gieseke

Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett*

A NDK Állambiztonsági Minisztérium történeti kutatásának állása

2006 márciusában az állambiztonsági iratokért felelős német szövetségi megbízott meghívására kereken ötven tudós gyűlt össze Berlinben, hogy megvitassa az NDK Állambiztonsági Minisztériumának tevékenysége és a lakosság szélesebb rétegeinek társadalmi élete között fennálló összefüggésekkel kapcsolatos kérdéseket. A konferencia résztvevői a szemléletváltás szükségességéről, sőt, a Stasi-kutatás paradigmaváltásáról beszéltek. Alig egy félév elteltével óvatosan kell kezelnünk az élénk vita hevében keletkezett kijelentéseket. Egy paradigmaváltásnak számos előfeltétele van, az olyan bejelentéseket pedig, amelyek „teljesen új megközelítésekről”, a tudományos világot „alapjaiban megrendítő tézisekről” beszélnek, leginkább a jelenkorral foglalkozó könyvek telített piacán szokásos hírverés részének kell tekintenünk. Mindazonáltal a műhelybeszélgetés jelen kötetben publikált előadásait, valamint az előadásokhoz fűzött kommentárokat abban a reményben közöljük, hogy ezzel valóban egyfajta szemléletváltást örökítünk meg.

Ez először is abban mutatkozik meg, hogy a kutatás az apparátus helyett egyre inkább a hatástörténetre koncentrál. Másodsorban abban, hogy a Stasi befolyásáról illetve hatalmának korlátairól szóló diskurzus nyitott az NDK társadalomtörténetének irányába. Harmadrészt reflektál a Stasi-akták kezelésének módjára, ezzel egyszerre mutatva rá a szűken vett Stasi-kutatás forrásainak korlátaira, valamint az NDK-beli hétköznappal foglalkozó, szélesebb értelemben vett kultúra- és társadalomtörténet számára az aktákban rejlő meglepő információkra.

Jelen kötet nagyjából azonos arányban tartalmaz elméleti és forrásközpontú fejtegetéseket a Stasi-tevékenység és a német államszocializmus kapcsolatára vonatkozóan, másrészt olyan konkrét rész tanulmányokat és regionális vizsgálatokat, amelyek segítik a kötetben felvázolt koncepciók gyakorlati megközelítését. A kötet elsődleges kiindulópontja az, hogy az állambiztonságnak a keletnémet hétköznapiakban való jelenléte nem írható le megfelelően az ideológiailag irányított kommunista hatalomgyakorlásról szóló szokványos top-down-modellek eszközkészletével, hanem egy olyan megközelítést igényel, ahol az uralkodó rétegek és az „alattvalók” közötti társas interakció is figyelmet kap. Egyúttal az Állambiztonsági Minisztérium tevékenységének azon dimenzióit (illetve ennek korlátait) is elemzik, amelyek nem felelnek meg az ellenállásról, illetve annak üldözéséről alkotott hagyományos sémáknak, mivel az állambiztonsági tevékenység az NDK – a rendszerhez legalábbis látszólag alkalmazkodó – lakosainak többsége ellen irányult. A pártvezetés és a Stasi sohasem hagyatkozott a lakosság behódolására, mert mindig annyira veszélyesnek tartották az ellenpólus, a kapitalista Nyugat „ellenséges” befolyását, hogy még maguk a rendszer lojális kiszolgálói is gyanúsak voltak – sőt, ők a leginkább. Ebből a „biztonsági doktrínából” következett az NDK preventív megfigyelőállammá való kiépítése, amire azelőtt – ilyen mértékben legalábbis – soha nem volt példa. De vajon mit jelentett az állambiztonság „mindenre kiterjedő” jelenléte a hétköznapiakban? Milyen következményei voltak ennek a társadalmi életre, az állam, a gazdaság és a társadalom működési mechanizmusára vonatkozóan? Milyen nyomokat hagyott a megfigyelők és a megfigyelték mentális állapotában, politikai kultúrájában és emlékeiben? Milyen súlypontok adódtak a megfigyelés logikájából? Milyen korlátai voltak az állambiztonsági befolyásolásnak a posztsztálinizmus által meghatározott rendszerben és társadalomban?

Az efféle kérdésfeltevés természetesen nem teljesen új, hiszen alapvetően már az 1990-es évek elejétől – amikor az Állambiztonsági Minisztérium hatalmas irathagyatékát nyilvánosan hozzáférhetővé tették – szinte magától értetődőek voltak ezek a kérdések, ráadásul az iratanyag rendezési elve, amely földrajzi, illetve szektorális „biztonsági

zónákra” osztja az aktákat, ugyancsak ezt tette kézenfekvővé. Kezdetben azonban a kutatás hangsúlya a kommunista titkosrendőrségek politikatörténetére – a politikai vezetésen belüli hatalmi harcokra, az ellenállás és az ellenzék üldözésére, a politikai perekre, a nyílt és titkos állambiztonsági módszerekre stb. – helyeződött. Később ezt egészítette ki – szinte kizárólag a két német állam viszonyának kontextusán belül – a hírszerzési tevékenység feltárása. A felsorolt területek kapcsán jogosan felmerülő információéhség „pótlólagos” kielégítése azonban – az összességében jó, bizonyos esetekben (pl. kémkedés) azonban nagyon hiányos forrásadottságoknak köszönhetően – időközben nagyrészt megtörtént.

Klaus-Dietmar Henke már a levéltári iratokon alapuló kutatás kezdetén kidolgozta azon munkahipotézisét, mely szerint a Stasi az 1970-es évektől „ténylegesen minden területen bevethető és manipulatív” volt, emellett részben képes volt bizonyos „állami irányító funkciókat” átvállalni. Ez a „mindenre kiterjedő, rejtett irányító- és manipuláló tevékenység” történetileg új jelenség, és nemcsak az állam és társadalom minden fontos területét hatotta át, hanem az állampolgárok közötti elsődleges viszonyokat is.¹

A tézis kiindulópontját a totalitarizmuselmélet adja, amely szinte hagyományos eszköz a világnézeti diktatúrák titkosrendőrségi tevékenységének elemzésében.² A fent vázolt helyzetben azonban még nem volt lehetőség e kérdéskör kutatási programjának kidolgozására, de például az államapparátus fontosabb hivatalnokait, a nem hivatalos munkatársak besúgó tevékenységét, az egyházak, az irodalom és az egészségügy „biztonsági zónáit”, illetve ritkábban a fiatalságot, a hadsereget és a gazdaságot elemző tanulmányok – utóbbiak inkább mellékesen – tartalmazznak a kérdéshez kapcsolódó megállapításokat.³

Az első részkutatások nyomán az idézett kiinduló hipotézist csak részben lehetett alátámasztani. A magát állandóan tökéletesítő, fokozatosan az élet minden területét átható titkosszolgálati apparátusról alkotott, kezdetben kézenfekvőnek tűnő kép hamarosan átadta a helyét egy olyan felfogásnak, amely szerint a Stasi tevékenysége nem annyira a szocialista társadalmi rendszer elnyomó jellegét, mint inkább annak „konstitutív ellentmondásait”⁴ helyezte középpontjába. Roger Engemann például a Stasi 1957 utáni fokozatos funkcióváltását hangsúlyozta, mely folyamat végén az ideológiailag motivált, támadó jellegű represszióval szemben a „védelmi stabilizációs stratégiákat” helyezték előtérbe. Az olyan manapság használatos szóösszetételek, mint például „kemény és lágy stabilizátorok”⁵, a „diktatúra háborítatlan világa”⁶ avagy a „gondoskodó diktatúra”⁷, mind az ilyen ellentmondásokat próbálják megfogalmazni. Az elnyomás témája ezzel – különösen a kommunista titkosrendőrség vizsgálatakor – egyáltalán nem tűnik el az értelmezési keretekből, hanem inkább részévé válik annak az összképnek, amelynek segítségével megfelelően ábrázolhatóak a kommunista társadalmi formáció változásai, majd annak felbomlása, s végül a konkurens kapitalista társadalmi rendnek a modernizációs nyomás hatására történő felülkerekedése.⁸ A Német Szocialista Egységpárt, az NSZEP politikájához hasonlóan az állambiztonsági tevékenység is ezen erőterben bontakozott ki, s ezért ennek további, részletes elemzésére van szükség.

Egy új, a pótlólagos alap kutatásokhoz kapcsolódó megközelítés – amely egyrészt átveszi az NDK-val foglalkozó társadalomtörténet-írás kérdésfeltevéseit, s ezzel együtt felhívja a társadalomtörténészek figyelmét az elnyomó és megfigyelőapparátus hétköznapi életben elfoglalt szerepére – pontosabb körvonalazása két okból is esedékes. Nemcsak égető szükség van ezen újításra, hanem ez valószínűleg már meg is késett. Kétségtelenül sokkal szerencsésebb lenne, ha a megfelelő módszertan és az eredmények már az NDK történeti vizsgálatának fénykorában rendelkezésre álltak volna. Most, a nagy elméleti-módszertani vitákat követően, valamint Jürgen Kocka 2003-as, vízvonalstónak tekinthető kijelentése után – miszerint az NDK történetének feldolgozása nagyobb körvonalaiiban már megtörtént, a diszciplína azonban túlságosan szétforgácsolódott, valamint „nagyfokú önreferencialitás és bezárkózás jellemzi”⁹ – a kezdeményezés kissé okafogyottnak tűnik. Az aktuális „fordulatok” hatására számos kreatív vénával megáldott történész fordult új témák felé; nemzetközi összehasonlításra törekednek, országhatárokon átívelő (ami sokszor egyben rendszereken való átívelést is jelent) közös pontokat vagy éppen kulturális formákat keresnek. Ezeken a területeken is lenne elegendő kapcsolódási pont a kommunista titkosrendőrségek működésében¹⁰, ennek

ellenére a Stasinak a társadalmi struktúrára gyakorolt hatása továbbra sem kellőképpen tisztázott.¹¹

A Stasi-kutatáson belül azonban az efféle megközelítéseket továbbra is veszélyesnek ítélik meg, s elhamarkodott historizálásnak tekintik, ami eltereli a figyelmet a valós politikai és morális felelősökről. Így tehát a Stasi-kutatás továbbra is „public history” marad, amely kérdésfeltevéseit nem a szakmai diskurzuson belül alakítja ki, hanem a politikai vitákból és a médiából meríti azokat. Természetesen a közvéleménnyel ápoltszoros kapcsolat létfontosságú a pezsgő jelenkortörténet számára, abban az esetben azonban, ha nem a kíváncsiság, hanem a sztereotípiák megerősítésének szándéka határozza meg a kutatást, ez a kapcsolat egyre inkább teherként jelenik meg. Így például szinte előre megjósolható, hogy bizonyos események kapcsán újra meg újra felmerül a kérdés, miszerint „Kik voltak IM-ek [inoffizieller Mitarbeiter, nem hivatalos munkatársak, a Stasi által beszervezett civil besúgók – a ford.]?” Ilyenkor a téma sürgető, a történészek által addig „érthetetlen módon” figyelmen kívül hagyott problémaként jelenik meg – függetlenül attól, hogy az adott esetben valóban új eredményről vagy mindössze annak esélyéről van-e szó. Ezenfelül egy olyan emlékezőskultúra rituáléi alakulnak ki, amelyek kevésbé akarnak felvilágosítani, mint inkább identitást teremteni, az emléknapok ritmusa pedig soha véget nem érő előadássorozatok, konferenciákat és reprezentatív kiadványokat hoz létre, amelyek lényegében teljesen függetlenek a tudomány aktuális eredményeitől. Az olyan kutatási témákat, mint például a hétköznapiak és a Stasi, továbbra is egymással szembenállóként, nem pedig egymással összefüggő kérdésként jelenítik meg.¹² Jelen esetben ugyanazok a védekezési mechanizmusok ismétlődnek meg, amelyek az 1980-as években az *Alltagsgeschichte* – amely akkor a nemzetiszocializmus elemzési módszereként tűnt fel – kibontakozását követték.¹³

Van-e tehát „második esély” arra, hogy az NDK társadalomtörténete kiegészüljön a Stasi dimenziójával? Ha jelen kötet tanulmányai mást nem is, azt mindenképpen jelzik, hogy e téren szükség van ilyen jellegű erőfeszítésekre. Az eddigi történeti megállapításoktól függetlenül a Stasi (időnként akadozó) információs csatornaként való állandó jelenléte, a lakosság széles rétegeinek életébe történő beavatkozás, s végül a bizalmatlanság terjesztése, illetve a gyanakvás felve, vagy éppen ironikusan történő kezelése egyértelművé teszik, hogy sem az egész társadalom működése, sem pedig a mikroterekben tapasztalható cselekvési formák nem érthetőek meg e dimenzió nélkül. Ezért tehát a Stasi-kutatást az államszocialista diktatúra politikai társadalomtörténetének részeként lehet és kell értelmezni. A hagyományos, a politika dimenzióját figyelmen kívül hagyó társadalomtörténethez ennek kevés köze van, annál több viszont a politikailag motivált erőszak, a militarizálódás vagy az ellentmondásos modernizáció szélsőséges kitéréseinek kérdéseire, amelyek együttesen a történelem egyik legsötétebb korszakává tették a 20. századot.

Annak ellenére, hogy az ilyen típusú társadalomtörténet konjunktúrája bizonyos mértékig alábbhagyott, mégis vannak hozzá kapcsolható irányzatok. A jelen kötetben szereplő német történészeket nem szükséges külön bemutatni, az angolszász és a francia kutatásra azonban röviden utalnunk kell. Mary Fulbrook kutatásai például legalábbis részben kapcsolódási pontot jelenthetnek számunkra. Fulbrook teremtette meg az „emberek történelembe történő visszahelyezésével (*to put the people back in history*)”¹⁴ az NDK néptörténetének koncepcióját, melynek kezdetben az volt a célja, hogy azon, „nem annyira gonosz” vonatkozásokat is bemutassa, amelyek akkor válnak csak láthatóvá, „ha tekintetünket elfordítjuk az elnyomás (Stasi stb.) struktúráiról.”¹⁵

Fulbrook azonban az NDK „participatív diktatúráként” való értelmezésében nem kerülheti el, hogy a „nem hivatalos munkatársak”, azaz a besúgók alkalmazását a rendszerben való részvétel gonosz („*malign*”) formájaként ábrázolja. Ugyanakkor vizsgálja a Stasi jelenlétének más formáit is. (A főállású munkatársakat – a katonához, rendőrökhöz és pártfunkcionáriusokhoz hasonlóan – azonban a szocialista rendszert kiszolgálók osztályának társadalomtól „izolált” rétegéhez sorolta, s ezzel gyakorlatilag a „népi állam” által megalkotott koncepcióján kívül helyezte.) Ebben az értelemben tehát éppenséggel foglalkozik az állambiztonság NDK társadalmán belüli szerepének jelen kötetben vizsgált problémájával. Saját elemzésétől függetlenül azonban ragaszkodik azon

téziséhez, miszerint a csendes többség „egészen normális” életet élt anélkül, hogy valaha is érintkezhetett volna az elnyomó hatalom bármelyik megnyilvánulásával, így például a kiutazási tilalommal vagy a Stasival: „Fontos azt is észrevennünk, hogy hány embernek nem volt alkalmja soha szembesülni ezekkel a korlátokkal és hányan érezték úgy, hogy »tökéletesen normális« életet élnek.”¹⁶

Nem véletlen ezért, hogy Fulbrook a besúgóktól való félelem szociálpszichológiai hatásainak elemzésekor arra a következtetésre jut, hogy volt ugyan e félelemnek (tovább nem részletezett) hatása a társadalmi kapcsolatokra, de a legtöbb ember számára minden további nélkül lehetségesek voltak a bizalmas, baráti kapcsolatok. A besúgók rendszerét csak az akták megnyitása tette „végtelenül robbanékonyá”¹⁷ – így szól Fulbrook fatalista konklúziója. Senki sem vonná kétségbe, hogy az NDK társadalmán belül lehetséges volt baráti, bizalmi kapcsolatokat teremteni, Fulbrook azonban ezzel kitér a társadalom belső állapotának kérdése elől, amelynek – korántsem csak a rendszer kritikusaire korlátozódóan – hétköznapi része volt a gyanakvás, amit a megfigyelés valós, minden ember számára ténylegesen jelenlevő veszélye táplált. Joggal kételkedhetünk abban, hogy az NDK lakosságának többsége egy józan önvizsgálatot követően arra a végeredményre jutna, hogy soha nem érezte az államhatalom rejtett jelenlétét, s ez az érzés soha nem határozta meg cselekedeteit. Éppen ellenkezőleg, pontosan a lehetőség szerinti „normális”, feltűnés nélküli életvitelre való törekvést értelmezhetjük a felszín alatti politikai nyomás egyik jeleként.

Fulbrook nagyívű elmélete éppen ezért egy alaposabb szemrevételezést követően igencsak ambivalensnek tűnik. Fulbrook a csendes többség ügyvédjének tekinti magát, amely többség szerinte „nem elsődlegesen a diktatúra szemszögéből akarja láttatni saját életét”, „legyen szó a rendszer szimpatizánsairól, véletlen vagy bátor áldozatokról vagy akár ideológiai »balekokról« (hogy a Stasi IM-jeiről vagy a hatalom fenntartóiról ne is beszéljünk).”¹⁸ Az akkor élt emberekkel való együttérzés természetesen nem egyeztethető össze minden további nélkül a történész független véleményével, és ezért nem is tekinthető a diktatúrák kritikus társadalomtörténetét meghatározó mércének. Számos olyan viselkedési mintát például, amelyet Fulbrook a „participáció” rubrikájába sorol, a hagyományos német társadalomszerveződés figyelembevételével az „alattvalói viselkedés”¹⁹ reprodukciójaként is besorolhatunk, Fulbrook mégis következetesen elkerüli e kevésbé empátikus értelmezési lehetőséget.

Az eddig vázolt kérdéskörhöz közelebb áll a „hatalom socio-histoire”-jának francia megközelítése, amely az állam (mint a politikátörténet kutatási tárgya) és a társadalom (mint a társadalomtörténet kutatási területe) között húzott éles határvonalat eltörli: „A társadalomtörténettel vagy a »histoire sociale«-l szemben a »socio-historie« a csoportképződési folyamatokat nem gazdasági vagy kulturális erők eredményeként kezeli, amelyek a társadalom viszonylag autonóm területén keletkeznek. Itt az állam és a társadalom között fennálló kapcsolatok kerülnek előtérbe. Ezért a kutatás középpontjában a társadalmi csoportok, valamint az állami és politikai döntéshozók és intézmények kölcsönös egymásra hatása, illetve összefonódásai állnak.”²⁰ A német társadalomtörténet-írással szemben itt az állami intézmények szerves részét képezik a társadalomnak. Ebből a szemszögéből központi szerepet kap az állami szerveknek a társadalmi csoportok és identitások kialakulására gyakorolt befolyása.

Ez a francia „stílus” állandó párbeszédet folytat a hatalomszociológia (Goffman, Hirschman, Foucault, Bourdieu)²¹ elméleti eszközkészletével. Olyan klasszikus intézmények kerülnek a kutatás középpontjába, „amelyek a hatalom konkrét, kontextusfüggő gyakorlásának eszközei: a börtönök, a párt, a gyár, az iskola, a Stasi stb.”²² A kutatások konzekvensen a cselekvőkre koncentrálnak, mind a hatalom intézményeinek belső működése, mind pedig a társadalommal való kapcsolatuk elemzése terén.²³

Az itt vázolt elméleteknek az állambiztonság tematikájára való alkalmazása, a titkosrendőrség megfelelő helyének, valamint az NDK-ban gyakorolt közvetett és közvetlen társadalmi hatásainak kutatása azonban még nagyon gyerekcipőben jár.

A forrásproblémákról

A felsorolt kutatási területek mellett az elmúlt évek tapasztalatai nyomán egy általánosabb módszertani problémára, a hatalmas mennyiségű állambiztonsági irat kezelésének kérdésére is fény derült. Első pillantásra nyilván kissé furcsán hangzik, hogy történészek a források túlzott mennyiségére panaszkodnak: természetesen a politikai rendőrség akkoriban titkos tevékenységének kutatása és a felvilágosítás elsősorban annak köszönhető, hogy Németországban – világszerte példátlan módon és mértékben (a kutatók többsége számára azonban igen problematikus használati feltételekkel) – hirtelen megnyíltak a levéltárak. A konkrét NDK-kutatásokon túl ezért a források általában a diktatúra és a titkosszolgálatok vizsgálata terén is komoly jelentőséggel bírnak. A forráskezelési problémák azonban csak az anyaggal való rendszeres munka során válnak nyilvánvalóvá mind a források mennyiségét, mind pedig az egyes forrástípusok sajátosságait illetően.

Különösen az 1970-es és 80-as évek – erre az időszakra esik az állambiztonsági iratok nagyjából 90%-a – esetében már a számos redundancia miatt is a kiértékelés objektív határaiba ütközik az elemző történész. Az az általánosan elfogadott történelmi alapelv, mely szerint „minden”, a témához kapcsolódó iratot fel kell dolgozni, esetünkben elérhetetlen távolságba kerül: „A rendelkezésre álló forrásokat figyelembe véve az az elvárás, hogy minden hozzáférhető iratot feldolgozzunk, agyémnek tűnik” – állapítja meg Marcin Kula lengyel történész a kommunista rendőrségi levéltárak kapcsán.²⁴

Másrészt a források kvalitatív szempontból is komoly kihívást jelentenek. A titkosszolgálati és titkosrendőrségi tevékenységet évtizedeken át kizárólag a cselekvők és az áldozatok élménybeszámolóinak alapján, valamint a kevés hozzáférhető hivatalos forrás, s végül az alig ellenőrizhető, legtöbbször célzottan válogatott dokumentumközlések alapján lehetett elemezni. A levéltárak megnyitásával a bürokratikus hagyaték jelentős mértékben változtatott az összképen – ennek minden előnyével és hátrányával: lehetőséget adott a jóval nagyobb precizításra, a hatalom titkos és szigorúan titkos akcióinak felderítésére, de ugyanakkor felvillantotta az olyan „hivatalos iratok”²⁵ produkálásának veszélyét, amelyek túlságosan belebonyolódnak a hatalom struktúráinak, valamint más külsőségek leírásába, s adott esetben akaratlanul átveszik a „csekizmus” szellemi világából származó logikát és nyelvezetet. Persze e kockázatok ellenkezője is kézenfekvő: a Stasi ellenségképének kritikától mentes reprodukciója, amely összekeveri a szervezet sémáit a különböző cselekvők önképével.

A módszertani korrekció kérdése tehát továbbra is napirenden van. Ide sorolható a Stasi-akták kritikai-hermeneutikai elemzésének igénye, de az alternatív források keresése is. Mivel a titkosítás, valamint az Állambiztonsági Minisztérium iratanyagának célzott megsemmisítése miatt a klasszikus források, mint például az NSZEP pártarchívuma csak részben jelentenek segítséget, ezért az „egoforrások” nagy jelentőséggel bírnak. Fontosak a naplók és más kortárs feljegyzések²⁶, de a gyakorlatban sűrűbben használják az utólagosan összeállított forrásokat, mint például a visszaemlékezéseket és oral history-interjúkat.²⁷ Ez nem csak a börtönbeli állapotok vagy a kihallgatási módszerek kutatása esetén érvényes, amely témák a levéltári forrásokban csak korlátozottan jelennek meg, s ezért szinte kizárólag a rabok beszámolóinak alapján rekonstruálhatók (forráskritika alkalmazásával). Ha az NDK teljes társadalmára vonatkoztatva vizsgáljuk őket, akkor bonyolultabbá válik a kérdés. A Stasi-akták, illetve a Stasi akcióinak elemzésekor módszertani elővigyázatosságból mindig szem előtt kell tartani, hogy egyrészt az iratokban fennmaradt akcióterveket a valóságban nem feltétlenül hajtották végre, másrészt nem járt minden végrehajtott akció ténylegesen sikerrel, harmadrészt az Állambiztonsági Minisztérium feltehetően nem minden esetben volt meghatározó szereplő, sőt bizonyos esetekben jelentéktelen szerepet játszott, s végül azt, hogy az állambiztonsági iratokban a legfontosabb eljárások és jelenségek egyáltalán nem szerepelnek.²⁸

Ezzel együtt azonban éppen a Stasi-iratok – pontosabban az a több százezer, közvetlenül a társadalmi bázison belül gyűjtött IM-jelentések – alkalmasak a keletnémet hétköznapi történelmi antropológiájának bemutatására²⁹, ahogy erre korábban legfeljebb különböző beadványok elemzésekor (egészen más eredménnyel) történtek kísérletek.³⁰ S hogy ismét Marcin Kulát idézzük: „Egy rendőrségi jelentés hamis lehet egy konkrét

személyre vonatkozóan, akiről tudósít – ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az a társadalomkép, amely sok ilyen jelentésből kirajzolódik vagy – ami legalább ilyen fontos – hogy a jelentések szerzőinek önképe, amely bennük visszaköszön, szintén hamis.”³¹

Az olyan aggregált forrásokkal szemben, mint például az FDGB [Freie Deutsche Gewerkschaftsbund, az NDK szakszervezeti szövetsége – a ford.] és az NSZEP iratai, az IM-jelentések közvetlenül a társadalmi élethez kapcsolódóan jöttek létre: kollégák, iskolatársak, szomszédok, rokonok és ismerősök körében keletkeztek, s – gyakran az állambiztonsági megfigyelés céljaitól függetlenül – mély betekintést adnak. A „nem hivatalos munkatársak” állambiztonság által kifogásolt „fecsegése”, amely semmiféle „operatív értékkel” nem rendelkezik, a hétköznapiakat kutató történész számára hatalmas nyereséget jelent.

A nemzetiszocializmus kutatása mint orientációs pont

Az itt vázolt megközelítés sokféle szempontból csak a nemzetiszocializmus és a sztálinizmus kutatására támaszkodva képzelhető el. E kapcsolódási pontokkal is foglalkozott a szóban forgó konferencia. Amíg Jan Berhends a Szovjetunió és az NDK (többé-kevésbé) „távoli rokonságát” illető gondolatai helyet kapnak könyvünkben, addig Gerhard Paultól, a Gestapo kutatásának egyik „megújítójától” nem közlünk tanulmányt jelen kötetben.³² Ezért következnek néhány megjegyzés a workshopon velem folytatott vitához: a történelem nyilvános feldolgozásának diskurzusa és a tudomány közötti intenzív kapcsolat, a kutatás kérdésfeltevéseinek változása – különösen a diktatúra korszakának társadalmi felé történő nyitása – s végül a forráskezelés problémái számos párhuzamot mutatnak mindkét kutatási területen. Ezzel természetesen nem akarjuk egymással egyenlővé tenni a két rendszert vagy annak bűneit, mégis sok kérdést hasonlóképp kell feltennünk, és mind a módszertani vitákból, mind pedig az összehasonlítás során kapott – gyakran nagyon különböző – eredményekből sokat tanulhatunk. Az NDK történelmi kutatásának előnyére válik, hogy a náci korszak feldolgozása már lényegesen hosszabb ideje folyik, és mind a társadalmat adott esetben kínosan érintő megállapításokkal szembeni ellenállás legyűrése, mind pedig a felhalmozott tudás lehetőséget nyújt arra, hogy az esetleges tévutakat elkerüljük. A nemzetiszocialista időszak kutatása ráadásul azért is kimeríthetetlen hivatkozási alap, mert egyrészt nemzetközileg művelik, másrészt rendkívül sokféle megközelítést alkalmaz.

A Harmadik Birodalomról szóló írások hatása az intézményesült Stasi-kutatásban látens módon már a kezdetektől jelen volt – nem utolsósorban azért, hogy néhány Stasi-kutató korábban a nemzetiszocializmussal foglalkozott. A Stasi-kutatás megjelenése az 1990-es években ráadásul egybeesett a náci tettesek utáni kutatások felerősödésével, a besúgás összehasonlító vizsgálataival, valamint a Gestapo és a társadalom viszonyát tárgyaló kritikus írásokkal. Ezen példák közül néhány közvetlenül csapódott le az állambiztonsági kutatásokban (például az apparátus és a hivatalos állomány vizsgálatában), mások elsősorban kérdésfeltevésükben voltak jelen (mint például a besúgás gyakorlatának és a „nem hivatalos munkatárs”-rendszernek az összefüggései terén), s megint mások eddig nem lettek feldolgozva és adaptálva (mint például a jelen kötetben bemutatott projektek az NSZEP-hatalom hangulatjelentéseiről, valamint a lokális esettanulmányok).

Gerhard Paul a workshopon elhangzott összefoglalója a Gestapo-kutatásról még egyszer felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiszocializmus karhatalmi szervei „egy a saját határait állandóan, egyre gyorsuló ütemben kiterjesztő hatalomnak” voltak alárendelve, ami végül a holokausztba torkollott, és amely hatalom egyszerre több területen – ideológiai, szervezeti és személyi téren egyaránt – is lecsapódott. Az NDK állambiztonsági tevékenységének nem volt ezzel összevethető dinamikája – még az elméletileg (a szovjet minta esetében gyakorlatilag is) hasonló, határokon átívelő ideológia ellenére sem. Épp ellenkezőleg, az állambiztonsági szervek hosszabb története sokkal inkább egy furcsa, kettős mozgást mutat: a preventív megfigyelés állandó kiterjesztését, és az erre fordított tevékenység és módszerek tökéletesedését, s ugyanakkor a tevékenységi kör lépésről lépésre történő lehatárolását és radikalizmustól

való megfosztását – legalábbis a tényleges cselekvés terén. Ezzel együtt az áldozatok száma sem növekedett exponenciálisan az időben előrehaladva.³³ A sztálinizmus végével a rendszeres terrort és az önkényes üldözést fokozatosan enyhítették, még ha teljesen nem is szüntették meg.

Mégis vannak olyan pontok, ahol a két rendszer – Gerhard Paul megállapításait szem előtt tartva – összehasonlítható. Paul a bűnügyi rendőrség, az NSDAP pártszervei, valamint a Gestapo intézményes együttműködésére hívta fel a figyelmet, különösen az alsóbb szintű funkcionáriusok „önálló szimatolását”, de ugyanakkor „a társas mikrokörnyezeten belülről jövő feljelentések” befogadását illetően. De az olyan intézmények, mint például a vasutak, a posta, a pénzügyigazgatás, a bejelentő- és egészségügyi hivatalok is számos információt szolgáltatottak a Gestapónak és a Stasinak egyaránt. És végül utal az elhárító tisztek, illetve a gyárakban működő üzemvédelem rendszerére, melyek NDK-beli megfelelőinek még az elnevezése is szinte azonos volt.³⁴

Fontos kapcsolódási pontot jelent végül a „társadalmi önfegyelmzésnek” a Gestapo-hatalom részeként való működése, azaz a – szervezetileg viszonylag kisméretű – Gestapo cselekvési repertoárjának kiterjesztése a „bizalmi emberek” szervezett tevékenységével és a lakosság köreiből származó spontán feljelentésekkel, amelyek főleg a „fajgyalázás” vagy a „külföldi adók hallgatása” esetében jellemzőek. Gerhard Paul szerint a „tömeges feljelentéseknek ebből következően a Harmadik Birodalom egyik legalapvetőbb jellemzőjének kellett lennie.”³⁵ A felsorolt bűncselekmények 55–80%-a feljelentésre vezethető vissza. A feljelentések osztársadalmi jelentségéről szóló vita azonban még nincs lezárva. A magas feljelentési hajlandóságból arra lehet ugyan következtetni, hogy volt a lakosságon belül egy szignifikáns réteg, amely kész volt ilyesfajta vádaskodásokra, mégsem lehet ebből többségi vagy kisebbségi viszonyokra következtetni. Másrészt az ide sorolandó bűncselekmények tömegessége, valamint a felderítetlen esetek ebből következő magasabb arányának közvetett megjelenésével lehet dolgunk, ahogy azt Karl-Heinz Reuband is kiemelte.³⁶ Harmadszor és utoljára, a feljelentések többnyire személyes okuk miatt bizonyos értelemben véletlenszerűek, kiszámíthatatlanok voltak a Gestapo számára, és csak kivételes esetben irányultak olyan politikailag jelentős esetekre, mint például egy „összeesküvés előkészítése”. A problémakör az NDK „nem hivatalos munkatársainak” besúgórendszerére történő alkalmazását bizonyos szempontokból vizsgálták már, teljes egészében azonban nincs feltárva ez a kérdéskör.³⁷ Végül meg kell említenünk a „mindenható Gestapo” és az ennek megfelelő „Stasi-mítosz” – amely szerves részét képezte az NDK polgárok hétköznapijainak – valós hatásának szociálpszichológiai párhuzamait, még akkor is, ha e téren az anekdotikus utalásokon túllépve még nem folytatott senki rendszeres kutatásokat.

A Gerhard Paullal folytatott vitát összefoglalva megállapítható, hogy a Gestapo a Stasinak (hogy Jan Behrendst idézzük) „még távolabbi rokona volt”, mint a szovjet titkosrendőrség. A náci korszak kutatásának gazdag tudásanyaga ugyanakkor valóságos módszertani bőségszarunak bizonyul a 20. századi világnézeti diktatúrák társadalomtörténetének elemzésében.

(Fordította: Perényi Roland)

- Jelen írás a szerző szerkesztésében megjelent *Staatssicherheit und Gesellschaft. Studien zum Herrschaftsalltag in der DDR* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007) című tanulmánykötet bevezető tanulmánya.
- ¹ Henke, Klaus-Dietmar: Zu Nutzung und Auswertung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41. (1993/4.) 585.
- ² Vollnhals, Clemens: Das Ministerium für Staatssicherheit. Ein Instrument totalitärer Herrschaftsausübung. In *Sozialgeschichte der DDR*. Hrsg. Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr. Stuttgart, Hartmut, 1994. 498–518.
- ³ Részletesebb indoklást lásd Gieseke, Jens: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990*. (Bővített kiadás, München, 2006. 3–5. Fejezetek), valamint kifejezetten a Stasi-iratok szövetségi megbízottjának kutatásaira tekintettel lásd Gieseke, Jens: Das Verhältnis von Herrschaft und Gesellschaft als Problem der der MfS-Forschung. URL: http://www.bstu.bund.de/nn_714036/DE/Forschung/Schwerpunkte/Downloads/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.templateID=raw.property=publicationFile.pdf/verhaeltnis_herrschaft_gesellschaft.pdf) című művét.
- ⁴ Pollack, Detlef: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft*, 24. (1998/1.) 110–131.
- ⁵ Boyer, Christoph: Die Sozial- und Konsumpolitik der DDR in den sechziger Jahren in theoretischer Perspektive. In *Repression und Wohlstandsversprechen. Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR*. Hrsg. Boyer, Christoph – Skyba, Peter. Dresden, 1999. 37–48., Skyba, Peter: Die Sozialpolitik der Ära Honecker aus institutionentheoretischer Perspektive. In *Repression und Wohlstandsversprechen*. i. m. 49–62.
- ⁶ Wolle, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR*. Berlin, 1998.
- ⁷ Jarausch, Konrad: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 20. (1998.) 33–46.
- ⁸ Vö. Gerhard Besier kijelentését: „A totalitarizmuselmélet, ezt ma nyugodtan kijelenthetjük, a maga statikus hatalomfogalmával kudarcot vallott.” Interjú a *Die Welt* című napilapban, 2006. november 1.
- ⁹ Kocka, Jürgen: Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung. Hermann Weber zum 75. Geburtstag. *Deutschland Archiv*, 36. (2003/5.) 768.
- ¹⁰ Így tűnik fel az olvasónak például a „csekizmus” országokon átívelő jelensége egy alapvetően klasszikus hivataltörténeti nemzetközi munkában. *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989*. Eds. Persak, Krzysztof – Kaminski, Lukasz. Warsaw, 2005.
- ¹¹ Az állapot jellemzéséhez vö. Lindenberger, Thomas: In den Grenzen der Diktatur. Die DDR als Gegenstand von „Gesellschaftsgeschichte”. In *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung*. Hrsg. Eppelmann, Rainer – Faulenbach, Bernd – Mählert, Ulrich. Paderborn, 2003. 239–245. A problémakört az NDK társadalomtörténetének aktuális publikációi figyelmen kívül hagyják, vö. Bauerkämper, Arnd: *Die Sozialgeschichte der DDR*. München, 2004.
- ¹² Vö. a Sabrow-bizottság [2005-ben a német parlament azzal bízta meg a Martin Sabrow történész-politológus által vezetett bizottságot, hogy dolgozzon ki javaslatot egy decentralizáltan szervezett történész-szervezetre, amelynek feladata az NDK-s múlt feldolgozása lett volna – a ford.] 2006 nyarán nyilvánosságra hozott ajánlásai körüli vitát. Zur Zukunft der Aufarbeitung der SED-Diktatur. Empfehlungen der Expertenkommission. *Zeitschichte online*, URL: <http://www.zeitgeschichte-online.de/site/40208626/default.aspx> (2006. december 6.), *Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte*. Hrsg. Sabrow, Martin et al. Göttingen, 2007., továbbá lásd Mathias Döpfner *Keine DDR light* című kommentárját (*Die Welt* 2006. június 20., valamint a bizottság egyik tagjának, Ulrike Poppének a válaszát (*Die Welt* 2006. június 22.)).
- ¹³ Vö. Alf Lüdtke: Der Blinde fleck. *Deutschland Archiv*, 39 (2006) 5, 894-901, valamint *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Hrsg. Lüdtke, Alf. Frankfurt am Main, 1989. Különösen a könyv bevezetője tanulságos szempontunkból.
- ¹⁴ Fulbrook, Mary: Putting the People Back. In *The Contentious State of GDR History*. *German History*, 24. (2006/4.) 608–620.
- ¹⁵ Fulbrook, Mary: Jenseits der Totalitarismustheorie? Vorläufige Bemerkungen aus sozialgeschichtlicher Perspektive. In *The GDR and its History: Rückblick und Revision. Die DDR im Spiegel der Enquete-Kommissionen*. Ed. Barker, Peter. Amsterdam, 2000, 42.
- ¹⁶ Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven, 2005, 297.
- ¹⁷ Uo. 246.
- ¹⁸ Fulbrook, Mary: Jenseits der Totalitarismustheorie? i. m. 38.
- ¹⁹ Vö. Staritz, Dietrich: Untertätigkeit – Heritage and Tradition. In *Studies in GDR Culture and Society*. 6. London, 1986, 37–48. Stefan Wolle szerint is megfigyelhető „a hatalom és az alattvalók látszólagos egyetértése”, amit „nem lehet teljesen negligálni” és „az állandóan jelenlévő erőszak fenyegetésével” megmagyarázni. Lásd Wolle, Stefan: *Alltag und Diktatur*. (In *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*. Hrsg. Veen, Hans-Joachim et al. Berlin, 2000, 42.) című tanulmányát.
- ²⁰ Rowell, Jay: Socio-histoire der Herrschaft. In *Die ostdeutsche Gesellschaft. Eine transnationale Perspektive*. Hg. Kott, Sandrine – Droit, Emmanuel. Berlin, 2006. 29.
- ²¹ Pudal, Bernard: Studien zum Kommunismus in Frankreich. Zwischen Soziologie und Geschichtswissenschaft. In *Die ostdeutsche Gesellschaft*. i. m. 286–290.
- ²² Rowell: Socio-histoire der Herrschaft. i. m. 33. Vö. Emmanuel Droit, Michel Christian, Agnes Bensussan és Pascal Décarpes tanulmányait a „Die Herrschaft: Von der Sozialisation zur Verfolgung” című fejezetben In *Die ostdeutsche Gesellschaft*. i. m., valamint az ezen irányzat *opus magnum*-ának tekintett művet (amely ugyan nem foglalozik az

állambiztonság dimenziójával), Kott, Sandrine: *Le communisme au quotidien. Les entreprises d'État dans la société est allemande*. Paris, 2001. Továbbá lásd Sandrine Kott: Vom Verhältnis Stasi – Gesellschaft zur Stasi als Teil der Gesellschaft. In *Staatssicherheit und Gesellschaft* i. m. 339–344.

²³ Vö. a német, brit és amerikai publikációkat bemutató Review-esszét, Kott, Sandrine: Everyday Communism: New Social History of the German Democratic Republic. *Contemporary European History*, 13. (2004/2.) 233–247.

²⁴ Kula, Marcin: Was ich aus den legendären „Mappen“ erfahren möchte. In *Die Überlieferung der Diktaturen. Beiträge zum Umgang mit Archiven der Geheimpolizeien in Polen und Deutschland nach 1989*. Hrsg. Bensussan, Agnès – Dakowska, Dorota – Beaupré, Nicolas. Essen, 2004. 195–203.

²⁵ Aly, Götz: Deutsche Einheit. Hubertus Knabe hat zwei fragwürdige, aber einander ergänzende Studien über die West-Arbeit der Stasi geschrieben. *Berliner Zeitung* 1999. december 24/25. 8.

²⁶ Erre a legismertebb példát lásd Reimann, Brigitte: *Ich bedaure nichts: Tagebücher 1955–1963*. Hg. v. Angela Drescher, 3. kiadás, Berlin, 1998.

²⁷ Vö. Dorothee Wierling: Die Stasi in der Erinnerung. In *Staatssicherheit und Gesellschaft*. i. m. 187–208.]

²⁸ Vö. Roger Engelmann: Eine Regionalstudie zu Herrschaft und Alltag im Staatssozialismus. In *Staatssicherheit und Gesellschaft* i. m. 167–186.

²⁹ Vö. Georg Wagner-Kyora: Spione der Arbeit – Zur Methodik der Alltagsgesichte mit IM-Berichten aus Industriebetrieben. In *Staatssicherheit und Gesellschaft* i. m. 209–252.

³⁰ Mühlberg, Felix: *Bürger, Bitten und Behörden. Geschichte der Eingabe in der DDR*. Berlin, 2004; Fulbrook: *The People's State*. i. m. 269–288.

³¹ Kula, Marcin: i. m. 203.

³² Az itt következő idézetek egy, a Gestapo történetéről szóló, eddig publikálatlan szövegből származnak, amely rendelkezésére állt a workshop résztvevőinek. Paul, Gerhard – Mallmann, Klaus-Michael: *Gestapo – Weltanschauungsexekutive im NS-Herrschaftssystem*. Kézirat.

³³ A kommunista NDK 1956 utáni áldozatainak legnagyobb részét a határokon megölt menekülők tették ki. Az előzetes mérleget lásd Gieseke, Jens: i. m. 186–191. A berlini falnál megöltek számának aktuális adataihoz lásd Hertle, Hans-Hermann – Sälter, Gerhard: Die Todesopfer an Mauer und Grenze. Probleme einer Bilanz des DDR-Grenzregimes. (*Deutschland Archiv*, 39. (2006/4) 667–676.) című tanulmányát.

³⁴ Vö. Renate Hürtgen: »Stasi in der Produktion« – Umfang, Ausmaß und Wirkung geheimepolizeilicher Kontrolle im DDR-Betrieb. In *Staatssicherheit und Gesellschaft* i. m. 295–317.

³⁵ Paul – Mallmann: i. m. 13.

³⁶ Reuband, Karl-Heinz: Denunziation im Dritten Reich. Die Bedeutung von Systemunterstützung und Gelegenheitsstrukturen. In *Denunziation im 20. Jahrhundert. Zwischen Komparatistik und Interdisziplinarität*. Hrsg. Marszolek, Inge – Stieglitz, Olaf. A Historical Social Research/Historische Sozialforschung külömfüzete, 26. (2001/2-3.) 219–234.

³⁷ Az akkori, mára idejétmúlt kutatási eredményekhez lásd Gellately, Robert: Denunciators in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-Policing in the Third Reich and the German Democratic Republic. (In *Accusatory Practices. Denunciations in Modern European History, 1789–1989*. Eds. Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert. Chicago, 1997. 185–221.); Kerkmann-Diewald, Gisela: Vertrauensleute, Denunzianten, Geheime und Inoffizielle Mitarbeiter in diktatorischen Regimen. (In *Doppelte Zeitgeschichte. Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990*. Hrsg. Bauerkämper, Arnd – Sabrow, Martin – Stöver, Bernd. Bonn, 1998. 282–293.) című tanulmányát.